

Σχολή Οικονομίας και Τεχνολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Οικονομία, Άμυνα και Ασφάλεια

Διπλωματική Εργασία

«Η Στρατηγική της Ελλάδας για την Επίτευξη των Πολιτικών της
Στόχων»

«Γεώργιος Αποστολόπουλος»

Επιβλέπων καθηγητής: «Παναγιώτης Λιαργκόβας»

Τρίπολη, «Αυγουστος» «2022»

Πίνακας Περιεχομένων

Πίνακας Περιεχομένων.....	ii
Λίστα Εικόνων-Πινάκων	iii
Περίληψη	iv
Εισαγωγή	1
1. Έννοια Στρατηγικής	3
2. Εθνική Ισχύς.....	8
2.1 Προσεγγίσεις της Έννοιας της Ισχύος	8
2.2 Προσδιορισμός των Συντελεστών Ισχύος.....	8
2.3 Ανάλυση Συντελεστών Ισχύος για τη Χώρα μας	10
3. Στρατηγική και Ασφάλεια	13
3.1 Δίλημμα Ασφαλείας.....	13
3.2 Από την Στρατηγική στην Ασφάλεια.....	16
4. Στρατηγικές Επιλογές των Κρατών.....	21
5. Η Ελληνική Διάσταση: Προτάσεις-Συμπεράσματα	25
Επίλογος	29
Βιβλιογραφικές αναφορές	31

Λίστα Εικόνων-Πινάκων

Εικόνα 1 Καρλ φον Κλάουζεβιτς'	3
Εικόνα 2 Sun Tzu.....	4
ΕΙΚΟΝΑ 3 Θουκυδίδης	4
ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Επίπεδα Στρατηγικής	7
ΕΙΚΟΝΑ 4 Ken Booth.....	16
ΕΙΚΟΝΑ 5 Barry Buzan.....	16
ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Σχέση στόχων και μέσων.....	24

Περίληψη

Στο διεθνές σύστημα επικρατεί μία αναρχία και υπάρχουν μόνο σχέσεις ισχύος. Όλα τα κράτη, μικρά ή μεγάλα, βιώνουν έναν διαρκή, καθημερινό αγώνα, επιδιώκοντας κατά κύριο λόγο την ασφάλεια και την επιβίωσή τους. Η θέση ενός κράτους στο άναρχο αυτό Διεθνές Σύστημα καθορίζεται με βάση της ισχύ που διαθέτει το καθένα από αυτά στο πλαίσιο της παγκόσμιας κατανομής ισχύος και συμπεριφέρεται ανάλογα με αυτή. Όλα τα κράτη θεωρούνται ορθολογικοί δρώντες, που λειτουργούν στην βάση των δικών τους εθνικών συμφερόντων και γι' αυτόν τον λόγο, «μια ορθά σχεδιασμένη στρατηγική απαιτεί επαρκή γνώση αφενός των δικών μας εθνικών συμφερόντων και αφετέρου των σκοπών, των δυνατοτήτων και των στρατηγικών του αντιπάλου». Επομένως, αξίωμα αποτελεί ότι οι στρατηγικές επιλογές των κρατών ποτέ δε σχεδιάζονται «εν κενώ», ενώ ακόμα και σε περιόδους κρίσης τα κράτη ανιχνεύουν στρατηγικές ευκαιρίες τις οποίες εκμεταλλεύονται χωρίς χάσιμο χρόνου, διότι η άναρχη αρένα του Διεθνούς Συστήματος τιμωρεί όποιον επιδεικνύει απερισκεψία ή έλλειψη πολιτικής βούλησης. Όλα τα παραπάνω εντάσσονται στην κατηγορία της *Υψηλής ή Εθνικής Στρατηγικής*, η οποία θα διαμορφωθεί αναλόγως των μέσων και θα καθορίσει τους στόχους στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής. Οι στόχοι αυτοί θα χαίρουν «εσωτερικής και εξωτερικής νομιμοποίησης, θα είναι αποδεκτοί, εφικτοί και κατάλληλοι».

Λέξεις κλειδιά: Στρατηγική, Δίλημμα Ασφαλείας, Διεθνές Σύστημα, Αποτροπή

Εισαγωγή

Όλα τα κράτη βιώνοντας καθημερινά έναν διαρκή αγώνα υψηλού ανταγωνισμού με πρωταρχικό σκοπό την ασφάλεια και την επιβίωσή τους αναζητούν συνεχώς ισχύ, είτε μέσω εξωτερικής εξισορρόπησης, είτε με εσωτερική ενδυνάμωση. «Στο Διεθνές σύστημα επικρατεί μία αναρχία και υπάρχουν μόνο σχέσεις ισχύος. Η διεθνής πολιτική, είναι μια πάλη για την ισχύ, ένα πεδίο ισχύος, πάλης και συμβιβασμού, ένας διαρκής, καθημερινός αγώνας, στον οποίο όλα τα κράτη, μικρά ή μεγάλα, επιδιώκουν κατά κύριο λόγο την επιβίωσή τους, ενεργητική ή παθητική» (Morgenthau, 2018).

Δεδομένου ότι η Ισχύς, ως μια έννοια συγκριτικώς εννοούμενη, αποτελεί το βασικό εργαλείο με το οποίο τα κράτη τοποθετούνται στο Διεθνές σύστημα, οι κυριότεροι δρώντες είναι τα μεγάλα κράτη. «Εφόσον η διεθνής πολιτική έχει να κάνει με ανισότητες, η δομή του συστήματος ορίζεται από τις μεγάλες δυνάμεις, οι οποίες, ποτέ δεν είναι ικανοποιημένες με το υφιστάμενο Status quo, δίνουν μεγάλη προσοχή στην κατανομή ισχύος και επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν το μερίδιό τους επί της παγκόσμιας ισχύος» (Mearsheimer, 2007).

Επομένως, «θα μπορούσε να συναχθεί το συμπέρασμα ότι, η κατηγοριοποίηση των κρατών σε μεγάλα ή μικρά, γίνεται με βάση την ισχύ που διαθέτουν, όμως, για τα μικρά κράτη δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός τρόπος για τον ορισμό τους, αλλά κάθε φορά και ανάλογα των αναγκών, χρησιμοποιούνται και διαφορετικοί ορισμοί. Το σίγουρο είναι ότι, στη διεθνή πολιτική, τα μικρά κράτη δεν καθορίζουν την ατζέντα» (Πασχάλης Ι. Καμπούρης 2015). «Η θέση τώρα των μικρών κρατών στο διεθνές σύστημα και οι σχέσεις μικρών και μεγάλων κρατών προσδιορίζεται από τις σχέσεις ισχύος» και, εν πολλοίς, αποτυπώνονται από την φράση του Θουκυδίδη: «*Το δίκαιο λογαριάζεται όταν υπάρχει ίση δύναμη για την επιβολή του, κι ότι, όταν αυτό δεν συμβαίνει, οι δυνατοί κάνουν όσα τους επιτρέπει η δύναμή τους κι οι αδύναμοι υποχωρούν κι αποδέχονται αυτά που τους προστάζουν οι δυνατοί*».

«Την ατζέντα λοιπόν την καθορίζουν οι μεγάλες δυνάμεις και τα μικρά κράτη, υστερώντας ως προς την διαθέσιμη ισχύ έναντι των πρώτων, ανταποκρίνονται, χαράσσοντας τη στρατηγική τους κατά τρόπο τέτοιο ώστε να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους» (Πασχάλης Ι. Καμπούρης 2015). «Επομένως τα μικρά κράτη,

διαμορφώνουν μία πολιτική και μία στρατηγική εντελώς διαφορετική από αυτή των μεγαλύτερων κρατών. Αυτό οφείλεται στη διαφορά ισχύος που υπάρχει μεταξύ αυτών». Αντιλαμβάνονται την αδυναμία τους και συμπεριφερόμενα ως ορθολογικοί δρώντες, θέλουν «να φανούν συνεπείς στις υποχρεώσεις τους, που απορρέουν από το κοινωνικό συμβόλαιο που έχουν υπογράψει με τους πολίτες τους. Οπότε χρησιμοποιούν οποιονδήποτε διαθέσιμο συντελεστή ισχύος, με σκοπό να ικανοποιήσουν το υπέρτατο συμφέρον, που είναι η ασφάλεια του κράτους, η επιβίωση του και η διατήρηση της οντολογικής τους ετερότητας» (Πασχάλης Ι. Καμπούρης 2015).

1. Η Έννοια της Στρατηγικής

«Η λέξη *στρατηγική* προέρχεται ετυμολογικά από την αρχαία Ελληνική λέξη *στρατηγός*, μία λέξη σύνθετη από το *στρατός* και *άγω* (οδηγώ), η οποία είχε την έννοια του αρχηγού του στρατού. Η λέξη είχε επομένως, αρχικά, μία καθαρά στρατιωτική έννοια: αυτήν της τέχνης ή της επιστήμης της στρατιωτικής διοίκησης και της απαραίτητης σχεδίασης για την άριστη χρήση των έμψυχων και άψυχων πόρων» (Δημήτριος Σμαγιάς 2014).

«Στη στρατηγική βρίσκουν εφαρμογή βασικές αρχές του πολέμου, όπως η εκλογή σκοπού και η εμμονή σε αυτόν, το επιθετικό πνεύμα, η απλότητα, η ενότητα διοικήσεως, η συγκέντρωση, η οικονομία δυνάμεων, ο ελιγμός, ο αιφνιδιασμός, η ασφάλεια και το ηθικό» (ΓΕΣ 100-1).

Εικόνα 1 Καρλ φον Κλάουζεβιτς

Κατά τον Jomini, στο βιβλίο του *«The Art of War»* στρατηγική είναι «η τέχνη του να διεξαγάγεις πόλεμο πάνω σε έναν χάρτη» (Jomini, 2007). Ο Καρλ φον Κλάουζεβιτς (Clausewitz) ωστόσο, απορρίπτει μία τέτοια θεώρηση της έννοιας. Τονίζει «πως οι στρατηγικές αποφάσεις δεν μπορούν να στηρίζονται σε υποθέσεις και οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη μία πληθώρα παραμέτρων που δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές, παρά μόνο στο πεδίο της μάχης. «Στρατηγική είναι η χρήση της συμπλοκής και των μαχών για τους στόχους του πολέμου και στόχο της έχει να χαράξει το σχέδιο του πολέμου και να ορίσει μία σειρά δράσεων, ικανών να οδηγήσουν στην επίτευξη του αντικειμενικού σκοπού» (Clausewitz, 1999). Και εάν κατά τον Clausewitz ο πόλεμος αποτελεί «μία συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα», κατά τον Brodie «η στρατηγική δεν αφορά αποκλειστικά και μόνο την άσκηση πολιτικής ή τη διεξαγωγή του πολέμου, αλλά είναι μία γέφυρα που ενώνει τα δύο αυτά κρίσιμα σημεία» (Brodie, 1949).

«Έναν διαφορετικό ορισμό στρατηγικής, έδωσε ο Liddell Hart, αφού πρώτα προχώρησε σε μία κατακόρυφη διαφοροποίησή της, διακρίνοντάς την σε πολιτικό επίπεδο (εθνική ή υψηλή στρατηγική) και σε ακραιφνώς στρατιωτικό επίπεδο

(στρατιωτική στρατηγική)». Έτσι, «ορίζει την υψηλή στρατηγική ως το συντονισμό και την κατεύθυνση όλων των πόρων ενός έθνους προς την επίτευξη του πολιτικού σκοπού του πολέμου και τη στρατιωτική στρατηγική ως την τέχνη της κατανομής των στρατιωτικών μέσων για την εκπλήρωση του σκοπού της πολιτικής» (Liddell Hart, 1963).

Ο πραγματικός στόχος της στρατηγικής, όπως ο Κλαούζεβιτς στο βιβλίο «Πέρι του Πολέμου» συμπεραίνει είναι «η προσπάθεια ευνοϊκής στρατηγικής καταστάσεως, ώστε αν αυτή καθ' αυτή δεν οδηγήσει στο επιθυμητό αποτέλεσμα, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες θα λάβει χώρα η σύρραξη να οδηγήσουν σε αυτό». Εφιστά την προσοχή στο ότι τα αποφασιστικά αποτελέσματα επιτυγχάνονται πλήττοντας το κέντρο βάρους δηλαδή το ισχυρότερο από υλικής ή ηθικής απόψεως σημείο της εχθρικής πολεμικής προσπάθειας (**Άμεση προσέγγιση**).

«Ο υπέρτατος θρίαμβος συνίσταται εις την συντριβή της εχθρικής θελήσεως άνευ μάχης. Η υψηλότερη μορφή της τέχνης του στρατηγού είναι να ανατρέψει τα σχέδια του αντιπάλου του. Δεύτερο καθήκον να προλαμβάνει την συγκέντρωση των δυνάμεων του εχθρού. Τελευταίο καθήκον είναι η εν ανοιχτώ χώρο προσβολή των στρατιών του. Η δε χειροτέρα μορφή στρατηγικής είναι η πολιορκία οχυρωμένων πόλεων» (Sun Tzu, Η τέχνη του πολέμου).

Εικόνα 2 Sun Tzu'

Δίκαια επομένως ο Σούν Τσού θεωρείται από πολλούς ο πατέρας της **Έμμεσης προσέγγισης** δίνοντας έμφαση στη συλλογή πληροφοριών, στη παραπλάνηση και στον αιφνιδιασμό.

Εικόνα 3 Θουκυδίδης

Επιπλέον, κάνοντας λόγο για Στρατηγική δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε «σε «αυτόν που θα έπρεπε να είχε αναφερθεί πρώτος. Τον αρχαίο Έλληνα συγγραφέα Θουκυδίδη, ο οποίος μέσα από την εξιστόρηση του Πελοποννησιακού Πολέμου, σκιαγράφησε όχι μόνο τα αρχετυπικά μοντέλα των υψηλών στρατηγικών της **εκμηδένισης** και της **εξουθένωσης**, αλλά με την υψηλότερου επιπέδου ικανότητα στρατηγικής του

ανάλυσης, έδειξε να κατανοεί (αν όχι να δημιουργεί), στρατηγικές έννοιες οι οποίες χαρακτηρίζουν τα θέατρα των συγκρούσεων ακόμη και σήμερα» (Δημήτριος Σμαγιάς 2014).

Σήμερα ως Στρατηγική θεωρείται η τέχνη της «*διανομής και χρήσης στρατιωτικών και λοιπών μέσων για εκπλήρωση των σκοπών της πολιτικής*» (Liddell Hart, 1991). Επομένως, αποτελεί τη «*σύζευξη μέσων και σκοπών στα πλαίσια του διεθνούς ανταγωνισμού, τόσο κατά την ειρήνη όσο και κατά τον πόλεμο*» (Platias/Koliopoulos, 2010).

Στο βιβλίο «*Πέρι του Πολέμου*», ο Clausewitz κάνει έναν πρώτο διαχωρισμό της Στρατηγικής από τη Τακτική. Και ενώ ως Στρατηγική χαρακτηρίζεται «*η θεωρία η σχετική με τη χρήση των συμπλοκών στην εξυπηρέτηση του πολέμου*» σε αντιδιαστολή, «*η τακτική είναι η θεωρία η σχετική με τη χρήση των ενόπλων δυνάμεων στη συμπλοκή*» (Clausewitz, 1999).

Σήμερα, η Στρατηγική, σύμφωνα με τους κ. Πλατιά και Κολιόπουλο, επιμερίζεται σε τέσσερα διαφορετικά επίπεδα. Σε «*κάθε ένα από αυτά, τα οποία δεν μπορούν να νοηθούν ως αυστηρά καθορισμένα και χωριστά, αλλά μάλλον ως διαδοχικές περιοχές ενός συνεχούς*», η στρατηγική καλείται να απαντήσει στο πως θα επιτευχθούν οι σκοποί που τέθηκαν, με την χρήση πεπερασμένων πόρων.

Το υψηλότερο επίπεδο είναι αυτό της **Υψηλής Στρατηγικής, (Εθνική Στρατηγική ή Στρατηγική Εθνικής Ασφαλείας)**, η οποία ορίζεται ως «*η τέχνη και η επιστήμη ανάπτυξης και χρήσης των διπλωματικών, οικονομικών και πληροφοριακών δυνάμεων μιας χώρας, σε συνεργασία με τις ένοπλες δυνάμεις της, κατά τη διάρκεια τόσο της ειρήνης όσο και του πολέμου προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι που τέθηκαν από την πολιτική ηγεσία*» (Kennedy, 1991).

«*Η υψηλή στρατηγική θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως μια πολιτικό-στρατιωτική αλυσίδα μέσων-σκοπών, στην οποία οι στρατιωτικές δυνατότητες συσχετίζονται με πολιτικούς σκοπούς. Βασικός στόχος της υψηλής στρατηγικής είναι η εκμετάλλευση των πλεονεκτημάτων που διαθέτει το κράτος και ο περιορισμός των πλεονεκτημάτων του αντιπάλου. Κεντρική πτυχή της αποτελεί ο καθορισμός προτεραιοτήτων, μεταξύ τόσο των διαφόρων απειλών όσο και των πιθανών τρόπων αντιμετώπισης αυτών,*

δεδομένου ότι, σε ένα άναρχο διεθνές περιβάλλον, ο αριθμός των πιθανών απειλών είναι μεγάλος και οι πόροι για την αντιμετώπισή τους δεν είναι ποτέ επαρκείς» (Αθανάσιος Πλατιάς 2010).

Επιπρόσθετα, «Όταν χρησιμοποιούνται όλα τα διαθέσιμα μέσα ενός κράτους (στρατιωτικά, διπλωματικά, οικονομικά κλπ.) για την επίτευξη των πολιτικών αντικειμενικών σκοπών του ενόψει πραγματικής ή ενδεχόμενης σύγκρουσης, τότε μιλάμε για Υψηλή Στρατηγική (grand strategy)» (Κωνσταντίνος Κολιόπουλος 2008).

Ακολουθεί το επίπεδο της «**Στρατιωτικής Στρατηγικής**, της χρήσης δηλαδή στρατιωτικών μέσων, προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι που τέθηκαν από την πολιτική ηγεσία, μέσω της χρήσης βίας ή και μόνο της απειλής χρήσης βίας». «Η ένοπλη βία δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά κατευθύνεται από τον πολιτικό στόχο της κάμψης της θέλησης της μιας πλευράς, ώστε να αποδεχτεί τους πολιτικούς στόχους της άλλης πλευράς. Η χρήση ένοπλης βίας έχει τρεις επιχειρησιακούς στόχους: την καταστροφή των ενόπλων δυνάμεων του αντιπάλου, την κατάκτηση και υπεράσπιση εδάφους, την καταστροφή των συντελεστών ισχύος του αντιπάλου, πέρα από τις ένοπλες δυνάμεις του (οικονομία, πληθυσμός, ηθικό του πληθυσμού, πολιτική και διοικητική συνοχή). Οι πολιτικοί στόχοι δεν μένουν πάντα στάσιμοι, αλλά επηρεάζονται και αυτοί από την ακολουθούμενη πορεία. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στοχεύουν στην αποδοχή από τον αντίπαλο ενός συγκεκριμένου επιθυμητού πολιτικού αποτελέσματος» (Χαράλαμπος Παπασωτηρίου 1996).

Έπεται το **Επιχειρησιακό Επίπεδο**, το οποίο είναι γέννημα της Γερμανικής στρατιωτικής φιλοσοφίας, το οποίο «μεταλαμπαδεύτηκε στο Σοβιετικό στρατό και έπειτα υιοθετήθηκε από τη στρατηγική σκέψη της Δύσης». Αναφέρεται στην «ενορχήστρωση της χρήσης στρατιωτικών δυνάμεων κατά τρόπο τέτοιο ώστε να επιτευχθούν στρατηγικοί και επιχειρησιακοί στόχοι σε ένα συγκεκριμένο θέατρο επιχειρήσεων» (Keane, 2005).

Τέλος, το **Τακτικό Επίπεδο**, το οποίο αποτελεί το χαμηλότερο επίπεδο Στρατηγικής, και αφορά στη διάταξη τους ελιγμούς και την χρήση των στρατιωτικών μονάδων σε προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στο έπακρο οι δυνατότητές τους.

«Στα τέσσερα αυτά επίπεδα η Στρατηγική αναπτύσσεται σε κάθετη διάσταση. Παράλληλα όμως και ο αντίπαλος αναπτύσσει τη δική του Στρατηγική, η οποία και θα πρέπει να λαμβάνεται διαρκώς υπόψη» (Platias A., Koliopoulos, C., 2010). Η συνεχής αυτή αλληλεπίδραση καθιστά τη στρατηγική μία «διαλεκτική τέχνη δύο αντιτιθέμενων θελήσεων που χρησιμοποιούν βία για να επιλύσουν τη διαφορά τους» (Beaufre, 1965), ενώ οδηγεί σε μία ταυτόχρονη ανάπτυξή της και στην οριζόντια διάσταση όπως αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 1: «Επίπεδα Στρατηγικής» (Platias A., Koliopoulos, C., 2010)

«Κράτος Α»		«Αντίπαλο Κράτος Β»
«Υψηλή Στρατηγική»	↔	«Υψηλή Στρατηγική»
↓		↓
«Στρατιωτική Στρατηγική»	↔	«Στρατιωτική Στρατηγική»
↓		↓
«Επιχειρησιακό Επίπεδο»	↔	«Επιχειρησιακό Επίπεδο»
↓		↓
«Τακτική»	↔	«Τακτική»

«Με τις ανωτέρω παρατηρήσεις, καθίσταται πλέον σαφές ότι μέσα σε ένα τέτοιο πολυεπίπεδο πλαίσιο αλληλεπιδράσεων και αλληλεξαρτήσεων, η θέαση της Στρατηγικής ως ενός απλού (ή έστω και εξαιρετικά πολύπλοκου) προγραμματισμού δεν είναι πια ικανοποιητική» (Platias A., Koliopoulos, C., 2010).

2. Εθνική Ισχύς

2.1 Προσεγγίσεις της Έννοιας της Ισχύος

Η ισχύς ενός κράτους κατέχει κεντρική θέση στις αναλύσεις των πολιτικών επιστημών και διεθνών σχέσεων και έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες από τους μελετητές για να οροθετηθεί η έννοια αυτής και των συντελεστών της. Διαχρονικό σημείο αναφοράς αποτελεί ο Θουκυδίδης, ο οποίος είναι ο πρώτος που «ανέλυσε το ρόλο της ισχύος στις διεθνείς σχέσεις και συνέδεσε τη δικαιοσύνη με την ισχύ, δηλαδή με την ικανότητα αυτοπροστασίας που έχει ένα κράτος, η οποία λειτουργεί και ως ανασχετικός μηχανισμός στην επιθετικότητα του αντιπάλου» εξασφαλίζοντας την επιβίωση του.

Ο «Hans Morgenthau, ο οποίος στο έργο του Πολιτική μεταξύ των Εθνών» διατύπωσε τις αρχές του ρεαλισμού, ορίζει ότι «ισχύς είναι οτιδήποτε εδραιώνει και διατηρεί τον έλεγχο ενός κράτους πάνω σ' ένα άλλο είτε με καταναγκαστικό είτε με συνεργατικό τρόπο, ενώ εξισώνει το εθνικό συμφέρον με την αναζήτηση της ισχύος» (Α. Κουλουμπής - Τζ. Γουλφ 1995).

Ο «Kenneth Waltz, που διαμόρφωσε το δομικό ρεαλισμό ή νεορεαλισμό», πιστεύει ότι «τα κράτη υποχρεώνονται από τη δομή του συστήματος να επιζητούν τη σχετική ισχύ για να επιτύχουν την επιβίωση» (John J. Mearsheimer).

2.2 Προσδιορισμός των Συντελεστών Ισχύος

Ο «Καθηγητής Ηλίας Κουσκουβέλης αναφέρει ότι οι συντελεστές κατηγοριοποιούνται σε υλικούς ή αντικειμενικούς, όπως γεωγραφία, πληθυσμός, πηγές πλούτου και Ε.Δ., σε λειτουργικούς, όπως πολιτικό σύστημα, διοίκηση, ικανότητα στρατιωτικής κινητοποίησης και θέση του κράτους στο διεθνές σύστημα και σε υποκειμενικούς, όπως ηγεσία και διεθνές κύρος» (Ηλίας Κουσκουβέλης 2010).

«Κατά τον Παναγιώτη Κονδύλη οι τρεις πρώτοι από τους υλικούς συσχετίζονται με τον τέταρτο και συγκροτούν το «γεωπολιτικό δυναμικό του κράτους» (Παναγιώτης Κονδύλης 2004).

Αντίστοιχα οι Καθηγητές Κουλουμπής και Γούλφ, διακρίνουν τα στοιχεία της ισχύος σε απτά: «πληθυσμός, εδαφικότητα, στρατιωτική δύναμη και δυνατότητα κινητοποίησης, φυσικοί πόροι και βιομηχανική ικανότητα, αγροτική ικανότητα και σε απροσδιόριστα: ηγεσία και προσωπικότητα, αποδοτικότητα γραφειοκρατίας και οργανισμών, είδος κυβέρνησης, κοινωνική συνεκτικότητα, υπόληψη, εξωτερική υποστήριξη και εξάρτηση, τυχαία γεγονότα» (Θ. Α. Κουλουμπής 1995).

Ο Hans Morgenthau, καθορίζει οκτώ συντελεστές: «γεωγραφία, φυσικές πηγές πλούτου, βιομηχανική ικανότητα, στρατιωτική προετοιμασία, πληθυσμό, εθνική ομοιογένεια, φρόνημα, ποιότητα διπλωματίας και ο Nicolas Spykman δέκα συντελεστές: έκταση, φύση των συνόρων, πληθυσμό, πρώτες ύλες, οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη, νομισματική ισχύ, εθνική ομοιογένεια, κοινωνική συνοχή, πολιτική σταθερότητα, εθνικό φρόνημα». «Εκτιμάται επίσης ότι, οι «θεωρίες προβάλλουν ορισμένους τύπους ισχύος, η εφαρμογή των οποίων περιορίζεται σε συγκεκριμένους τομείς, όπως η ασφάλεια, η οικονομία, ο πολιτισμός» (Ηλίας Κουσκουβέλης 2010).

Ο Ιωάννης Μάζης διακρίνει τις διαστάσεις ισχύος σε «οικονομική, τεχνολογική, στρατιωτική, πολιτιστική, πολιτική, γεωγραφική και ανθρωπίνη. Πιστεύει ότι όσο λιγότερες διαστάσεις ισχύος διαθέτει μια χώρα, τόσο περισσότερο υπόκειται στην επιρροή άλλων χωρών και πιο ευάλωτη γίνεται σε μεταβολές του γεωστρατηγικού status quo. Τονίζει ότι η αλληλεπίδρασή τους καθορίζει το είδος και το μέγεθος της ισχύος» (Ιωάννης Μάζης 2010).

Συμπερασματικά, «οι συντελεστές ισχύος ενός κράτους αποτελούν τις συνιστώσες που συνθέτουν τη συνολική εθνική ισχύ, η οποία είναι η συνισταμένη των δυνάμεων αυτών. Οι συνιστώσες αυτές συμπλέκονται με ένα δυναμικό τρόπο, η δε συνισταμένη τους δεν είναι απλά μια δύναμη που προκαλεί τα ίδια αποτελέσματα με το άθροισμα των επιμέρους δυνάμεων, αλλά μια νέα δύναμη, που εξαρτάται από το συνδυασμό των συντελεστών. Συνεπώς πρωτεύων στόχος για τη μεγιστοποίηση της εθνικής ισχύος είναι όχι μόνο η επιμέρους αξιοποίηση του κάθε συντελεστή, αλλά και ο ιδανικός συνδυασμός τους για την επίτευξη της βέλτιστης δυναμικής αλληλεπίδρασής τους» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015).

2.3 Ανάλυση Συντελεστών Ισχύος για τη Χώρα μας

Γεωγραφία-Περιβάλλον και Γεωστρατηγική Αξία: «Το βασικό πλεονέκτημα της Ελλάδας είναι η γεωγραφική της θέση, η οποία της προσδίδει σημαντική στρατηγική αξία. Αντίθετα μειονέκτημα συνιστά το μήκος των βορείων συνόρων της, που σε σημαντικό τμήμα τους έχουν περιορισμένο βάθος και ο μεγάλος αριθμός των νησιών, που απέχουν από την ηπειρωτική χώρα. Όσον αφορά στο Περιβάλλον ιδιαίτερη σημασία έχει η επίδρασή του στην ποιότητα ζωής και στον τουρισμό, ο οποίος αποτελεί μοχλό οικονομικής ανάπτυξης, με θετικότατο αντίκτυπο στην απασχόληση» (Ανχης (ΠΖ) Κίμων Κωστής).

Πληθυσμός: Ένα από τα σημαντικότερα εθνικά προβλήματα είναι το δημογραφικό, λόγω της υπογεννητικότητας και της γήρανσης του πληθυσμού, το οποίο θεωρείται ότι δεν είναι αναστρέψιμο στο άμεσο μέλλον. «Σύμφωνα με τα δεδομένα, ο πληθυσμός μειώνεται γρήγορα κυρίως λόγω μετανάστευσης των νέων, καθώς επίσης και ο δείκτης γονιμότητας διαμορφώνεται μόλις στα 1,2 παιδιά. Η Eurostat σημειώνει ότι η Ελλάδα είναι η δεύτερη πιο γερασμένη χώρα στην Ευρώπη, καθώς στους τρεις Έλληνες, που βρίσκονταν σε παραγωγική ηλικία το 2017, αντιστοιχούσε ένας ηλικιωμένος άνω των 65 ετών» (Παναγιώτης Λιαργκόβας 2020).

Πολιτική-Θεσμική Ισχύς: Υπάρχουν πολλά στοιχεία που δείχνουν την υπολειτουργία και την αναποτελεσματικότητα του πολιτικού συστήματος. «Παρά το γεγονός ότι, λόγω μνημονίων, έγιναν αρκετές μεταρρυθμίσεις τα τελευταία χρόνια, αυτές δεν κατάφεραν να αντιστρέψουν την συνεχή υποβάθμιση της χώρας. Το πολιτικό σύστημα στερείται σε τομείς, ρυθμιστικής ποιότητας του κράτους, κανόνων δικαίου, αποτελεσματικότητας δημόσιας διοίκησης και πάταξης της διαφθοράς, σημείο στο οποίο η χώρα μας εμφανίζει την χειρότερη επίδοση στην Ευρωζώνη. Παθογένειες της ελληνικής κουλτούρας όπως η ασταθής πολιτική, η ασυνέχεια που παρατηρείται από τις εκάστοτε αλλαγές των κυβερνήσεων δημιουργούν μεγάλες αβεβαιότητες και δεν βοηθούν στην περαιτέρω ανάπτυξη» (Παναγιώτης Λιαργκόβας 2020).

Οικονομική Ισχύς. Η οικονομική κρίση που αντιμετώπισε αλλά και συνεχίζει να αντιμετωπίζει η χώρα μας είναι η σοβαρότερη μεταπολεμικά, με άμεσες επιπτώσεις στα εθνικά μας συμφέροντα. Έχει πλήξει σοβαρά το κύρος της σε διεθνές επίπεδο,

ενώ είναι αναγκαίο να αντιμετωπιστούν τα ζητήματα και να αξιοποιηθούν οι ευκαιρίες, προκειμένου να ανακτηθεί η εκτίμηση και η αξιοπιστία της. «Το αίσθημα της αδικίας, που είναι διάχυτο στην ελληνική κοινωνία, σε συνδυασμό με την ανεργία, ιδίως στους νέους και την επέκταση του φαινομένου της φτώχειας, οδηγεί στην περιθωριοποίηση και απειλεί τον κοινωνικό ιστό της χώρας. Παρά την επίτευξη της εξάλειψης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, λόγω της μνημονικής πολιτικής, το δημόσιο χρέος εξακολουθεί να ανεβαίνει αγγίζοντας το 180% του ΑΕΠ, εν σύγκρισή με το 120% το 2010, ενώ έχει κάνει την εμφάνισή του και το ιδιωτικό χρέος» (Παναγιώτης Λιαργκόβας 2020).

Στρατιωτική Ισχύς: «Η κύρια αποστολή των Ε.Δ. είναι η άμυνα και η ασφάλεια της χώρας, καθώς και η ενεργή συμμετοχή της στις ειρηνευτικές αποστολές του ΝΑΤΟ και της Ε.Ε. Οι Ε.Δ. αποτελούν το σημαντικότερο συντελεστή ισχύος για την υπεράσπιση του εθνικού χώρου και προαπαιτούμενο για την ειρηνική συνύπαρξη των λαών στην ευαίσθητη περιοχή της Ν.Α Ευρώπης. Είναι παράγοντας ισορροπίας στη στρατιωτική ισχύ της Τουρκίας, που συνεχώς με την αναθεωρητική πολιτική της κλιμακώνει την ένταση και αποθρασύνεται στις διεκδικήσεις της. Το μείζον είναι να συνειδητοποιήσει η ελληνική κοινωνία ότι ο πόλεμος θα είναι η έσχατη λύση, η οποία όμως δε μπορεί να αποκλειστεί στην περίπτωση που οι προκλήσεις ξεπεράσουν κάθε όριο» (Ανχης (ΠΖ) Κίμων Κωστής).

Ενέργεια: Εθνικός στόχος είναι η ενεργειακή ασφάλεια, με την παραγωγή εναλλακτικών μορφών ενέργειας από διαφορετικές πηγές, ενώ αναγκαία είναι η ορθολογική χρήση και η εξοικονόμηση της ενέργειας. Η χώρα μας έχει το πλεονέκτημα ότι μπορεί να χρησιμοποιήσει πολλές μορφές Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (ΑΠΕ) στα πλαίσια της πράσινης ανάπτυξης. Επιπλέον το υπέδαφος της χώρας μας, είναι πλούσιο σε ορυκτό πλούτο και πρέπει να αξιοποιηθεί έγκαιρα και με τον κατάλληλο τρόπο.

Έρευνα-Τεχνολογία: Η ανάπτυξη του συντελεστή επικεντρώνεται σε δύο αλληλένδετα ζητήματα: Στην έλλειψη εξειδικευμένου επιστημονικού προσωπικού και έλλειψη κεφαλαίων, υλικοτεχνικής υποδομής και εγκαταστάσεων. «Το γεγονός αυτό οφείλεται κυρίως στην απορρόφηση των περισσότερων Ελλήνων ερευνητών από

χώρες της Ε.Ε. και των Η.Π.Α. και στην απουσία κατάλληλου περιβάλλοντος (οικονομικού - νομικού) για την προσέλκυση ξένων ερευνητών». «Αυτό σημαίνει ότι το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να συμμετέχει αποτελεσματικά στην παραπάνω διαδικασία εξασφαλίζοντας τους κατάλληλους ανθρώπους με την απαραίτητη εξειδίκευση αλλά και την βέλτιστη αναλογία ειδικοτήτων» (Παναγιώτης Λιαργκόβας 2020).

Ηθικό: Το «ηθικό» θεωρείται η ψυχική ανάταση, το σθένος, η δύναμη, το θάρρος που χαρακτηρίζει τον ελληνικό λαό. Πηγάζει από την εθνική συνείδηση και την παιδεία, σε μια «πυρακτωμένη» ένωση με την ιστορία, τον πολιτισμό και τη θρησκεία και κινητοποιεί τα εθνικά συναισθήματα και αντανακλαστικά.

Επιδράσεις (Θετικές Επιρροές και Επιβαρύνσεις): Η χώρα μας έχει στοιχεία που μπορούν να αποτελέσουν «Θετικές Επιρροές», ειδικά σε συγκεκριμένους τομείς. Η μοναδική ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί εθνικό ορόσημο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το γεγονός ότι η Ελλάδα γέννησε τον Ολυμπισμό και αναβίωσε τους Ολυμπιακούς Αγώνες με την τέλεσή τους στην Αθήνα το 1896 και το 2004.

Συνοψίζοντας, «εκτιμάται ότι η χώρα μας στηρίζει την εθνική της ισχύ σε περιορισμένο αριθμό συντελεστών, όπως είναι (Ιστορία - Πολιτισμός – Θρησκεία), (Στρατιωτική Ισχύς), (Γεωγραφία), (Περιβάλλον), σε συνάρτηση με τη μεταβλητή (Γεωστρατηγική Αξία) και σε αρκετές περιπτώσεις οι (Επιδράσεις). Το ζήτημα αυτό σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση είναι απαραίτητο να αντιμετωπιστεί με την αξιοποίηση περισσότερων συντελεστών» (Ανχης (ΠΖ) Κίμων Κωστής 2011).

3. Στρατηγική και Ασφάλεια

3.1 Δίλημμα Ασφαλείας

Το δίλημμα ασφαλείας είναι μια κατάσταση όπου οι ενέργειες που γίνονται από ένα κράτος για να αυξήσει τη δική του ασφάλεια, προκαλούν αντιδράσεις από ένα άλλο αντίπαλο κράτος, γεγονός που οδηγεί σε μείωση παρά σε αύξηση της ασφάλειας του. Αρκετοί μελετητές διεθνών σχέσεων βρίσκουν ότι το δίλημμα της ασφάλειας είναι η πιο σημαντική πηγή σύγκρουσης στις διεθνείς σχέσεις.

Υποστηρίζεται στη διεθνή σφαίρα, «ότι δεν υπάρχει νόμιμο μονοπώλιο βίας, δηλαδή δεν υπάρχει παγκόσμια κυβέρνηση και κατά συνέπεια κάθε κράτος πρέπει να φροντίζει για την ασφάλεια και την επιβίωσή του. Για το λόγο αυτό πρωταρχικός στόχος των κρατών είναι να μεγιστοποιήσουν τη δική τους ασφάλεια. Ακόμα κι αν τα κράτη επικεντρώνονται αποκλειστικά σε αυτόν τον στόχο και δεν έχουν καμία πρόθεση να βλάψουν άλλους, πολλές από τις ενέργειες που αναλαμβάνουν για να αυξήσουν τη δική τους ασφάλεια, μέσω προμήθειας όπλων και ανάπτυξης νέων στρατιωτικών τεχνολογιών για παράδειγμα, θα μειώσει την ασφάλεια των άλλων. Η μείωση της ασφάλειας των άλλων δεν θέτει αυτόματα το κράτος σε δίλημμα, αλλά λόγω της άναρχης δομής του διεθνούς συστήματος, θα ακολουθήσουν και άλλα κράτη την ίδια τακτική του εξοπλισμού» (Anders Wivel 2011).

Βέβαια, δεν μπορούν να γνωρίζουν εάν το εξοπλισμένο κράτος θα χρησιμοποιήσει τις αυξημένες στρατιωτικές του δυνατότητες για επίθεση στο μέλλον. Για το λόγο αυτό είτε θα επιλέξουν να αυξήσουν τις δικές τους στρατιωτικές δυνατότητες για να αποκαταστήσουν την ισορροπία δυνάμεων, είτε θα εξαπολύσουν μια προληπτική επίθεση για να αποτρέψουν το εξοπλισμένο κράτος να διαταράξει την ισορροπία εξαρχής. Εάν επιλέξουν την πρώτη επιλογή, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι ένα ντόμινο ασφαλείας. Ένα ντόμινο ασφαλείας είναι μια διαδικασία δράσης-αντίδρασης, όπου δύο κράτη συνδέονται σε μια κούρσα εξοπλισμών με κάθε κράτος να ανταποκρίνεται στις αυξήσεις των δαπανών προμήθειας όπλων και άμυνας από το άλλο κράτος που τα οδηγεί και τα δύο να εξοπλίζονται όλο και περισσότερο. Αυτό

μπορεί να οδηγήσει σε πόλεμο μακροπρόθεσμα. Εάν επιλέξουν την τελευταία επιλογή, η στρατιωτική σύγκρουση θα είναι επικείμενη.

«Η λογική του διλήμματος ασφαλείας περιεγράφηκε για πρώτη φορά Herbert Butterfield το 1949. Ο όρος επινοήθηκε από τον John Hertz το 1950. Αν και η λογική φαίνεται να ταιριάζει ιδιαίτερα με τον ανταγωνισμό ασφαλείας μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών και της Σοβιετικής Ένωσης κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, οι υποστηρικτές του όρου δεν το βλέπουν να συνδέεται με μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή. Χαρακτηριστικά ιστορικά παραδείγματα του φαινομένου αυτού αποτελούν: Γάλλοι-Γερμανοί (1800-1945), ΗΠΑ-Σοβιετική Ένωση (1948-1989), Ινδία-Πακιστάν (1947-σήμερα), Ισραήλ-Αίγυπτος (1948-1977), Ελλάδα-Τουρκία, Κίνα-Ιαπωνία ή Ιράν-Ιράκ. Αντικατοπτρίζει μάλλον τη θεμελιώδη τραγική φύση της διεθνούς ζωής: οι κρατικοί δρώντες αγωνίζονται για ειρήνη και σταθερότητα, αλλά καταλήγουν σε στρατιωτική σύγκρουση» (Anders Wivel 2011).

Έτσι, ακόμα κι αν όλα τα κράτη είναι δυνάμεις του status quo που επιθυμούν μόνο ειρήνη και ασφάλεια, πόλεμος μπορεί να συμβεί, λόγω του φόβου και της ανασφάλειας που απορρέουν από την άναρχη δομή του διεθνούς συστήματος. Αυτή η εστίαση στην επίδραση της διεθνούς αναρχίας στη συμπεριφορά των κρατών είναι τυπική του λεγόμενου δομικού ρεαλισμού, που μερικές φορές ονομάζεται νεορεαλισμός, υποστηρίζοντας ότι το διεθνές σύστημα είναι ένα σύστημα αυτοβοήθειας, όπου τα κράτη πρέπει να επικεντρωθούν στα δικά τους συμφέροντα για να να μεγιστοποιήσουν τις πιθανότητες ασφαλείας και επιβίωσής τους.

Ωστόσο, από μια πιο κριτική στάση, η λογική του διλήμματος ασφαλείας έχει διερευνηθεί μεταξύ άλλων από τους Ken Booth και Nicholas Wheeler. Η πρόσφατη έρευνα σχετικά με το δίλημμα της ασφαλείας εφάρμοσε τη λογική στις περισσότερες περιοχές του κόσμου και οδήγησε σε έναν πολλαπλασιασμό πιο λεπτομερών διακρίσεων μεταξύ διαφορετικών τύπων διλημάτων ασφαλείας. Υποστηρίζουν, ότι όλα τα κράτη αντιμετωπίζουν ένα δίλημμα ασφαλείας συνεχώς, αλλά οι περισσότεροι από αυτούς συμφωνούν ότι η ένταση των διλημάτων ασφαλείας τείνει να ποικίλλει με το χρόνο και το χώρο.

«Μελετητές ασφαλείας, όπως ο Stephen Van Evera, θεωρούν ότι η ένταση του διλήμματος της ασφάλειας εξαρτάται από την ευκολία της κατάκτησης. Εάν η κατάκτηση είναι εύκολη, τα κράτη θα αντιμετωπίσουν συνήθως ένα έντονο δίλημμα ασφαλείας, επειδή ο κίνδυνος στρατιωτικής ήττας αυξάνεται κάθε φορά που ένα ανταγωνιστικό κράτος αυξάνει τις στρατιωτικές του δυνατότητες. Αντίθετα, εάν η κατάκτηση είναι δύσκολη, το δίλημμα της ασφάλειας ελαττώνεται, επειδή άλλα κράτη μπορεί να αυξήσουν τις στρατιωτικές τους δυνατότητες χωρίς να αποτελούν άμεση επιθετική απειλή» (Anders Wivel 2011).

Εάν είμαστε σε θέση να διακρίνουμε τη διαφορά μεταξύ επιθετικών και αμυντικών εξοπλισμών, τα κράτη μπορεί ακόμη και να σηματοδοτήσουν τις καλές προθέσεις τους με την ανάπτυξη αμυντικών όπλων. «Άλλα κράτη θα ξέρουν ότι έχουν αποκτήσει όπλα όχι για να επιτεθούν, αλλά για να αμυνθούν. Η κυριαρχία της επίθεσης και της άμυνας ποικίλλει με την πάροδο του χρόνου και του χώρου ανάλογα με διάφορους παράγοντες, όπως η γεωγραφία, η στρατιωτική τεχνολογία και το στρατιωτικό δόγμα. Επίσης, ο τύπος καθεστώτος μπορεί να επηρεάσει την ένταση του διλήμματος ασφαλείας. Αν και οι δημοκρατίες συχνά πολεμούν, σπάνια πολεμούν εναντίον άλλων δημοκρατιών» (Anders Wivel 2011).

Ωστόσο, μια πιο κριτική στάση της διεθνούς βιβλιογραφίας υποστηρίζει ότι το δίλημμα της ασφάλειας είναι σε μεγάλο βαθμό άσχετο, επειδή η διεθνής σύγκρουση δεν είναι αποτέλεσμα δυνάμεων του status quo που επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν την ασφάλεια, αλλά των ρεβιζιονιστικών δυνάμεων που επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν την ισχύ. Εάν όλα τα κράτη είναι δυνάμεις του status quo, υποστηρίζουν αυτοί οι επικριτές, τότε η στρατιωτική σύγκρουση θα ήταν εξαιρετικά σπάνια, επειδή ο κόσμος θα αποτελείται από δυνάμεις του status quo που θέλουν να σηματοδοτήσουν τις καλοήθειες προθέσεις τους. Αλλά αυτό δεν ισχύει.

«Τα κράτη που επιθυμούν να επεκτείνουν την ισχύ τους σε βάρος άλλων είναι η πιο σημαντική πηγή στρατιωτικής σύγκρουσης στις διεθνείς σχέσεις, όχι η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια των δυνάμεων του status quo» (Anders Wivel 2011).

Σήμερα, οι στρατιωτικές συγκρούσεις μεταξύ των κρατών είναι λιγότερο συχνές από ό,τι στο μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας ιστορίας. Παρόλα αυτά, η σύγκρουση που

σχετίζεται με αδύναμα και αποτυχημένα κράτη αποτελεί την πλέον σημαντική πηγή αστάθειας σε πολλά μέρη του κόσμου και επομένως η βασική λογική του διλήμματος ασφαλείας μπορεί να εξακολουθεί να εφαρμόζεται.

3.2 Από την Στρατηγική στην Ασφάλεια

«Η στρατηγική και οι στρατηγικές σπουδές υπέστησαν έντονη κριτική από αντιπάλους του ρεαλισμού και ειδικά από τους διεπιστημονικούς υποκλάδους της έρευνας ειρήνης και της επίλυσης συγκρούσεων. Η αμφισβήτηση αυτή έγινε ακόμη πιο αποτελεσματική όταν ήρθε από τον ίδιο τον υποκλάδο των στρατηγικών σπουδών, καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τα αδιέξοδα στα οποία οδηγεί, τόσο επιστημονικά όσο και πρακτικά, ως γνώμονας στην ανάλυση και άσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Κύριοι εκπρόσωποι της κριτικής αυτής είναι οι Βρετανοί Ken Booth και Barry Buzan» (Αλέξης Ηρακλείδης, 2015).

Εικόνα 4 Ken Booth

Εικόνα 5 Barry Buzan

Από το χώρο των στρατηγικών σπουδών μία πρώτη κριτική είναι ότι η παραδοσιακή στρατηγική είναι σαφώς εθνοκεντρική, υπό την έννοια ότι «ερευνά και βλέπει την πραγματικότητα με στενές παρωπίδες του εμείς έναντι του εχθρικού και απειλητικού άλλου, στάση που διαστρεβλώνει την πραγματικότητα και δεν αρμόζει σε επιστημονικό λόγο» (K. Booth, 1979).

«Μία άλλη κριτική είναι ότι, αποβαίνει στρατιωτικός ανταγωνισμός, με το να θέτει την όλη συζήτηση των διακρατικών σχέσεων και αντιπαραθέσεων σε επίπεδο μέτρησης, καταγραφής και αξιολόγησης των στρατιωτικών συστημάτων και εξοπλισμών και να θεωρεί αυτή την οπτική ως την αντικειμενική πραγματικότητα» (Αλέξης Ηρακλείδης, 2015). Επομένως εμφανίζει «μία εμμονή στη στρατιωτική ισορροπία, στην ποσοτική και

ποιοτική αναβάθμιση των εξοπλισμών, τις στρατιωτικές τεχνολογίες αιχμής, στα «παράθυρα τρωτότητας» (windows of vulnerability), στην διάταξη των οπλικών συστημάτων, των μεραρχιών, των πολεμικών πλοίων και των πολεμικών αεροσκαφών. Οποιαδήποτε, έστω και περιορισμένη αλλαγή στα μεγέθη αυτά έχει για την οπτική αυτή τεράστια σημασία και καίριες συνέπειες» (Αλέξης Ηρακλείδης, 2015).

Κατά συνέπεια, «ένας από τους κύριους εκπροσώπους της νέας στρατηγικής, των κριτικών σπουδών ασφάλειας όπως ονομάστηκαν στη συνέχεια, έχουμε στην ουσία όχι (νεο-Κλαουζεβικούς), όπως αυτοαποκαλούνται οι ειδικοί στα στρατηγικά, αλλά (αντι-Κλαουζεβικούς). Και αυτό γιατί δεν κρίνεται ο αντίπαλος ως προς την πολιτική του, τις αντιλήψεις του, τα προβλήματα που αντιμετωπίζει και τους στόχους του (όπως υποστήριζε ο Κλάουζεβιτς), αλλά μόνο ως στρατός και ως τεχνολογία» (Κ. Booth, 1979).

Από την πλευρά του ρεαλισμού έχουν πηγάσει και άλλες κριτικές. «Υποστηρίζεται ότι ναι μεν υπάρχει το θέμα της ανασφάλειας που απορρέει από τη διεθνή αναρχία και από τον φόβο των προθέσεων του αντιπάλου (που μπορεί να εκμεταλλευθεί μία χειρονομία καλής θέλησης προς ίδιον όφελος), αλλά από την άλλη δεν είναι όλα τα κράτη καταδικασμένα για πάντα σε ανταγωνισμό και αντιπαλότητα. Με ή χωρίς την πιθανότητα πολέμου, η αντιπαράθεση έχει μεγάλο κόστος. Οι ήπιοι ρεαλιστές σημειώνουν ότι υπάρχουν ολοφάνερα οφέλη από τη συνεννόηση που περιορίζει την πιθανότητα ένοπλης σύγκρουσης και κρίσεων. Ο κίνδυνος της επιθετικότητας και του πολέμου μπορεί να μην εκλείψει τελείως, αλλά πάντως θα είναι μικρότερος από τους κινδύνους και το κόστος του ανταγωνισμού των εξοπλισμών και των μεγάλων στρατιωτικών δαπανών» (Buzan, 1991).

«Ένα από τα πιο απτά αποτελέσματα αυτής της κριτικής από την ίδια τη στρατηγική ανάλυση και από τον ευρύτερο χώρο στον οποίο ανήκει, τον ρεαλισμό, είναι να μη χρησιμοποιείται πια ο όρος στρατηγικές σπουδές και στρατηγική, αλλά σπουδές ασφάλειας και ασφάλεια, με τη στρατηγική υποκατηγορία για τη στρατιωτική τεχνική πλευρά της ασφάλειας. Η υποτιθέμενη αιτία ύπαρξης της στρατηγικής, η ασφάλεια, έγινε το γένος και η στρατηγική περιήλθε σε δευτερεύουσα μοίρα. Έτσι αναδείχθηκε μία πιο διευρυμένη έννοια της ασφάλειας, λιγότερο στρατοκεντρική και εθνοκεντρική, που λαμβάνει υπόψη την ασφάλεια δύο ή περισσότερων κρατών, την κοινή ασφάλειά

τους όπως πλέον λέγεται, και όχι την ασφάλεια του ενός και μόνο σε βάρος του άλλου. Γενικά έχει ωριμάσει η άποψη ότι η ασφάλεια είναι έννοια πολύ ευρύτερη από τη στρατιωτική ασφάλεια. Το πλέγμα ασφάλεια-ανασφάλεια είναι και πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, περιβαλλοντικό και ανθρώπινο (ανθρώπινη ασφάλεια). Επιπλέον, στο σημερινό μετα διπολικό κόσμο της αλληλεξάρτησης και της «ώριμης αναρχίας» η ασφάλεια είναι περισσότερο διεθνής παρά αποκλειστικά εθνική» (Αλέξης Ηρακλείδης, 2015). «Η ασφάλεια δημιουργεί ένα «σύμπλεγμα ασφάλειας» μεταξύ δύο ή περισσότερων κρατών, «μία αλληλεξάρτηση ασφάλειας» που δεν επιτρέπει τη μεμονωμένη επιδίωξη ασφάλειας χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι φόβοι και η ανασφάλεια των άλλων κρατών και ειδικά των γειτονικών. Η μονομερής επιδίωξη της ασφάλειας αυξάνει την ανασφάλεια. Σε τελική ανάλυση, η επίτευξη της ασφάλειας ως εξαφάνιση του «υπαρξιακού φόβου» από τον άλλο βασίζεται κυρίως στην υποκειμενική αίσθηση ανασφάλειας» (Αλέξης Ηρακλείδης, 2015).

«Από τον χώρο της πλουραλιστικής-φιλελεύθερης παράδοσης των Διεθνών Σχέσεων υπάρχουν πολλές προσεγγίσεις στο θέμα της ασφάλειας που θέτουν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή στρατηγική.

Πρώτα απ' όλα υπάρχει η παλαιότερη ιδέα περί συλλογικής ασφάλειας. Η συλλογική ασφάλεια υποστηρίζει ότι το πρόβλημα της ασφάλειας των κρατών μπορεί καλύτερα να επιλυθεί όχι μονομερώς από κάθε κράτος αλλά μέσω της συλλογικής δέσμευσης συνδρομής σε οποιοδήποτε κράτος του αμυντικού συμφώνου απειλείται από κάποιο άλλο. Κεντρικό σημείο της συλλογιστικής αυτής είναι η αποτροπή και η τιμωρία του επιτιθέμενου» (Αλέξης Ηρακλείδης, 2015). «Βασίζεται στην αρχή ότι ο επιτιθέμενος εναντίον οποιουδήποτε κράτους-μέλους του ΟΗΕ θα τιμωρείται και η επίθεσή του θα αποτυγχάνει. Στην πράξη αυτό σημαίνει εμπλοκή του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ, στα πλαίσια της επιβολής ειρήνης εν ανάγκη και διά της ένοπλης βίας. Μπροστά σε αυτή την κατάσταση, η πλέον ρεαλιστική περίπτωση εφαρμογής της συλλογικής άμυνας θεωρείται όχι η παγκόσμια αλλά η περιφερειακή αμυντική συμμαχία ή συνασπισμός, όπως το NATO και οι διμερείς ή πολυμερείς συμφωνίες. Στο πλαίσιο αυτό τα κράτη-μέρη απορρίπτουν τη χρήση βίας στις μεταξύ τους σχέσεις και μαθαίνουν να εμπιστεύονται το ένα τον άλλο, περιορίζοντας έτσι τους κινδύνους της διεθνούς αναρχίας στη γεωγραφική τους περιοχή. Το μειονέκτημα εδώ είναι ότι όσοι

βρίσκονται εκτός της εν λόγω συμμαχίας μπορεί να αισθάνονται απειλούμενοι από αυτήν, όσο και αν διακηρύσσει ότι είναι καθαρά αμυντική, (π.χ. η Ρωσία αισθάνεται απειλούμενη από την πραγματοποιηθείσα επέκταση του ΝΑΤΟ προς ανατολάς με νέα μέλη) » (Αλέξης Ηρακλείδης, 2015).

«Μία συνολική κριτική στην παραδοσιακή έννοια της ασφάλειας και της στρατηγικής καθώς και στην πολιτική της ισχύος είχε έρθει αρχικά από τον χώρο της έρευνας ειρήνης και επίλυσης συγκρούσεων» (Αλέξης Ηρακλείδης, 2015). «Πιο πρόσφατα οι γνωστές ως κριτικές σπουδές ασφάλειας, παίρνοντας το νήμα από την έρευνα ειρήνης και την επίλυση συγκρούσεων και από ορισμένες επιστημονικές του φιλελευθερισμού, έχουν ανοίξει νέους ορίζοντες τόσο στην επιστημονική συζήτηση του χώρου όσο και στην πρακτική πλευρά, την αναζήτηση μίας πιο συνολικής και αποτελεσματικής ειρήνης και ασφάλειας»(D.J. Dunn, 1991).

«Κατά τις κριτικές σπουδές ασφάλειας, η παραδοσιακή στρατηγική ακολουθεί τα πρότυπα του Ψυχρού Πολέμου, είναι στενή και άκαμπτη και δεν ανοίγει τον οδό για την πραγματική ειρήνη και ασφάλεια. Έχοντας στρατικοποιήσει πλήρως τη μελέτη της ασφάλειας, δεν είναι σε θέση να εμπλουτιστεί από την πλούσια παράδοση που υπάρχει σε παραπλήσιους κλάδους των Διεθνών Σχέσεων, όπως η έρευνα των αιτίων, της πρόληψης και της αντιμετώπισης των συγκρούσεων και των πολέμων, διεθνών και εσωτερικών. Εγκλωβισμένη καθώς είναι στη στρατιωτική λογική της αποτροπής δεν έχει αντιληφθεί ότι έχει μειωθεί κατά πολύ ο ρόλος της στρατιωτικής ικανότητας ως παράγοντος ισχύος και ασφάλειας των κρατών»(Αλέξης Ηρακλείδης, 2015).

«Σήμερα μάλιστα, καθώς εμμένει στον ψυχροπολεμικό τρόπο σκέψης, καταλήγει στην ουσία να υπεραμύνεται του ιεραρχικού διεθνούς συστήματος, όπου οι μεγάλες δυνάμεις, σε ένα διευθυντήριο, με προεξέχοντα τον ρόλο των ΗΠΑ, θα δρουν ως οι «παγκόσμιοι αστυνόμοι» Υποστηρίζει δηλαδή στην ουσία τον ηγεμονισμό μίας Pax Americana όπου οι ΗΠΑ (με ή χωρίς το ΝΑΤΟ) με τη στρατιωτική τους υπεροχή θα διατηρούν την ειρήνη.

Εξυπακούεται ότι, οι παραδοσιακοί ή άκαμπτοι ρεαλιστές, διαφωνούν κάθετα με όλα αυτά και τα βρίσκουν εξωπραγματικά και μη ρεαλιστικές συνταγές. Το βέβαιο πάντως είναι ότι, είτε το θέλουμε είτε όχι, μετά την αρχική κριτική της έρευνας ειρήνης και

επίλυσης συγκρούσεων και, στη συνέχεια, με την κριτική και τη μεταμοντέρνα ανάλυση της ασφάλειας και της διεθνούς κοινωνίας, είναι πιο δύσκολο να δει κανείς τον κόσμο αποκλειστικά με τις απλουστευτικές παρωπίδες του ρεαλισμού και της παραδοσιακής στρατηγικής»(Αλέξης Ηρακλείδης, 2015).

4. Στρατηγικές Επιλογές των Κρατών

Τα επίπεδα της στρατηγικής όπως ήδη αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο είναι η *Υψηλή (Εθνική) στρατηγική*, η *Στρατιωτική στρατηγική*, η *Επιχειρησιακή στρατηγική* και η *Τακτική στρατηγική*. Οπότε, στην περίπτωση των Η.Π.Α., των Κρατών-Μελών της Ε.Ε. και κατά συνέπεια της Ελλάδος έχουμε:

Υψηλή Στρατηγική: «Κάθε χώρα καθορίζει τους πολιτικούς-εθνικούς της αντικειμενικούς σκοπούς, η επίτευξη των οποίων καθορίζει τα εθνικά της συμφέροντα. Οι εθνικοί ΑΝΣΚ αποτελούν τη βάση για τη διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής, την οποία χαράζει η κυβέρνηση προσδιορίζοντας το πλαίσιο των ενεργειών τόσο για τα εσωτερικά προβλήματα, όσο και για τις διεθνείς σχέσεις, καθώς και για το γενικό προσανατολισμό της χώρας. Είναι η ανάπτυξη των δυνάμεων του έθνους για την προστασία των εθνικών συμφερόντων και την επίτευξη των Εθνικών αντικειμενικών σκοπών, όπως θα δούμε στο τελευταίο κεφάλαιο. Για παράδειγμα στη περίπτωση της Ελλάδος, στον τομέα της εθνικής στρατηγικής που αφορά στην εθνική άμυνα η σχεδίαση υλοποιείται με την Πολιτική Εθνικής Άμυνας (ΠΕΑ), που συντάσσεται από το ΥΕΘΑ και εγκρίνεται απ' το κυβερνητικό συμβούλιο εξωτερικών και άμυνας (ΚΥΣΕΑ). Στόχος της ΠΕΑ, μέσα από συνδυασμένες ενέργειες στο χώρο της αμυντικής διπλωματίας και της εξωτερικής πολιτικής, είναι η ασφάλεια της χώρας, η σταθεροποιητική της παρουσία στο διεθνή χώρο και ο εποικοδομητικός της ρόλος, ως κινητήριας δύναμης θετικών εξελίξεων στην ανατολική Μεσόγειο και στα Βαλκάνια» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015).

Στρατιωτική Στρατηγική: «Στρατηγική που διαμορφώνεται από το ΥΕΘΑ στο πλαίσιο της ΠΕΑ. Με αυτήν παρέχονται οι κατευθύνσεις για τη χρησιμοποίηση της αμυντικής ισχύος της χώρας, την ανάπτυξη της αμυντικής σχεδίασης, τη σχεδίαση της δομής δυνάμεων, καθώς και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στα θέματα Άμυντικού σχεδιασμού. Αφορά στον τρόπο χρησιμοποίησης των Ενόπλων Δυνάμεων της χώρας μας και στον εναρμονισμό τους με τους πολιτικούς στόχους που έχουν τεθεί. Υλοποιείται από το ΥΕΘΑ/ΓΕΕΘΑ, όπου συντάσσονται το γενικό σχέδιο άμυνας της χώρας και τα σχέδια που προκύπτουν απ' αυτό, συμμαχικά και εθνικά» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015). Γενικά, η «επιλογή της στρατιωτικής στρατηγικής (των κατάλληλων για

την εξυπηρέτηση των πολιτικών σκοπών στρατιωτικών μέσων, που να υπηρετούν την ασφάλεια του κράτους τόσο εν καιρώ ειρήνης, όσο και εν καιρώ πολέμου) είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για τα μικρά κράτη. Λανθασμένη επιλογή στρατιωτικής στρατηγικής μπορεί να αυξήσει τον κίνδυνο πολέμου και να μειώσει τις πιθανότητες επιβίωσης ενός μικρού κράτους. Αντίθετα, επιτυχημένη επιλογή στρατιωτικής στρατηγικής συνεπάγεται ελάττωση της πιθανότητας πολέμου, με παράλληλη αύξηση της πιθανότητας νίκης σε περίπτωση πολέμου» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015). «Στην πραγματικότητα, ωστόσο, τα κράτη εφαρμόζουν τις περισσότερες φορές μια μικτή στρατιωτική στρατηγική, που έχει τόσο επιθετικά, όσο και αμυντικά στοιχεία. (π.χ. η στρατηγική του Ισραήλ το 1973 είχε τόσο αμυντικά, όχι πρώτο πλήγμα, όσο και επιθετικά στοιχεία, κατάκτηση ξένου εδάφους)» (Athanasios G. Platias, 1986).

Επιχειρησιακή Στρατηγική: «Σε συνέχεια των παραπάνω και κατά την κατιούσα έννοια, η σχεδίαση συνεχίζεται κατά επίπεδο στα Γενικά Επιτελεία και στους μείζονες σχηματισμούς. Αυτή αφορά στη διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων που πραγματοποιούνται σε έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο, έχοντας άμεση επίπτωση στο αποτέλεσμα του πολέμου. Επομένως, στο Επιχειρησιακό Επίπεδο υλοποιείται η χρήση μεγάλων στρατιωτικών Μονάδων για την επίτευξη των σκοπών που έχουν τεθεί στα πλαίσια μιας εκστρατείας, ενός θεάτρου Επιχειρήσεων ή ενός κλάδου Ενόπλων Δυνάμεων» (Κων/νος Κολιόπουλος, 2007).

Τακτική Στρατηγική: «Μεταξύ στρατηγικής και τακτικής υφίσταται αμφίδρομη σχέση: η τακτική καλείται να εξυπηρετήσει τη στρατηγική, να επιφέρει δηλαδή νίκες σε επιμέρους σημεία, οι οποίες να προωθούν τον επιθυμητό στρατηγικό στόχο. Νίκες που δεν προωθούν τους πολιτικούς, στρατηγικούς στόχους είναι «πύρρειες», δηλαδή αναποτελεσματικές. Αφετέρου, η στρατηγική πρέπει να προσαρμόζεται στις δυνατότητες και τις ανάγκες της τακτικής. Όταν μια στρατηγική απαιτεί νίκες που δεν είναι τακτικά εφικτές, θα ακολουθήσουν ήττες στις μάχες επί των επιμέρους σημείων, και επομένως και ήττα της στρατηγικής» (Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, 1996). Άρα, η Τακτική Στρατηγική που πραγματοποιείται από τις υφιστάμενες διοικήσεις των του Επιχειρησιακού Επιπέδου, και αφορά στην χρήση των Στρατιωτικών Μονάδων για την επίτευξη των σκοπών που έχουν τεθεί στα πλαίσια μιας μάχης-επιχείρησης.

Από την παραπάνω ιεράρχηση της στρατηγικής μιας χώρας, γίνεται αντιληπτό ότι βαρύνουσας σημασίας είναι η Υψηλή Στρατηγική. «Εάν αυτή είναι ελλιπής ή λανθασμένη, όσο αποτελεσματικές και ορθές κι αν είναι οι υπόλοιπες στρατηγικές, δε θα υπάρξει κανένα αποτέλεσμα, με την έννοια της επιβίωσης και της διατήρησης ενός κράτους στο διεθνές σύστημα. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για μία πολιτικό-στρατιωτική σχέση μέσων και στόχων, η οποία καθορίζει παράλληλα τις προτεραιότητες, αλλά και τον σχεδιασμό της εξεύρεσης ή της δημιουργίας μέσων και ευνοϊκών συνθηκών για την περαιτέρω εφαρμογή της Υψηλής Στρατηγικής» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015).

Η Υψηλή Στρατηγική οφείλει να ανιχνεύει κινδύνους και απειλές, ώστε να αντιμετωπίζονται έγκαιρα και αποτελεσματικά. Σε αυτό το επίπεδο ένας επιτυχημένος σχεδιασμός οφείλει να καλύπτει τρεις βασικές διαστάσεις:

α. «Ανάλυση του διεθνούς συστήματος, ώστε να καθοριστούν οι απειλές-περιορισμοί-στρατηγικές ευκαιρίες και να εναρμονιστεί η Υψηλή Στρατηγική του κράτους με τη θέση του στο διεθνές περιβάλλον» (Αθανάσιος Πλατιάς, 2010), στον διεθνή καταμερισμό της Ισχύος και την Γεωπολιτική πραγματικότητα.

β. «Καθορισμό των πολιτικών στόχων που καλείται να πετύχει η Υψηλή Στρατηγική, με βάση τα διαθέσιμα μέσα, καθώς και τις απειλές, τους περιορισμούς και τις ευκαιρίες που διαγνώστηκαν στο διεθνές περιβάλλον. Δεδομένου ότι οι διαθέσιμοι πόροι δεν είναι απεριόριστοι, πρέπει να υπάρχουν όρια στους επιδιωκόμενους πολιτικούς στόχους. Αν οι στόχοι της υψηλής στρατηγικής υπερβαίνουν τα διαθέσιμα μέσα, τότε το στρατηγικό οικοδόμημα κινδυνεύει να καταρρεύσει. Αυτή η κατάσταση είναι γνωστή ως **υπερεξάπλωση**. Στη διαδικασία αυτή ένα κράτος θέτει σκοπούς και αναλαμβάνει δεσμεύσεις που υπερβαίνουν τα μέσα που έχει στη διάθεσή του. Συνεπώς, το κόστος που υφίσταται κατά την επιδίωξη αυτών των σκοπών και την υποστήριξη αυτών των δεσμεύσεων είναι μεγαλύτερο από το όφελος που αποκομίζει από τις προσπάθειές του, με αποτέλεσμα η ισχύς του μακροπρόθεσμα να υποσκάπτεται» (Αθανάσιος Πλατιάς, 2010).

γ. Αποτελεσματικότερο συνδυασμό «μέσων για την προώθηση ιεραρχημένων πολιτικών στόχων. Τα μέσα πρέπει να είναι εναρμονισμένα με τους στόχους ώστε να

αποφευχθεί η άσκοπη σπατάλη πόρων και προσπάθειας» (Αθανάσιος Πλατιάς, 2010). Τα μέσα που μπορεί να χρησιμοποιηθούν εναντίον ενός αντιπάλου καθορίζονται από τη σχετική ισορροπία δυνάμεων με αυτόν. «Αν τα μέσα εκλείπουν, ορισμένοι σκοποί είναι αδύνατον να επιτευχθούν και συνεπώς δεν θα πρέπει να επιδιώκονται (**συρρίκνωση στόχων**). Επιτυχημένες είναι οι υψηλές στρατηγικές που θέτουν σκοπούς οι οποίοι είναι συμβατοί τόσο με την ισορροπία ισχύος, όσο και με τα διαθέσιμα μέσα. Τότε εννοούμε **στρατηγική επάρκεια**» (Αθανάσιος Πλατιάς, 2010).

Πίνακας 2. « Σχέση στόχων και μέσων στο πλαίσιο της υψηλής στρατηγικής»

Πολιτικοί Στόχοι			
		Λίγοι	Πολλοί
Διαθέσιμα Μέσα	Λίγα	Παθητικότητα	Υπερεξάπλωση
	Πολλά	Συρρίκνωση στόχων	Στρατηγική επάρκεια

«Πηγή: Αθανάσιος Πλατιάς, Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στον Θουκυδίδη, Έκτη Έκδοση, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Αθήνα 2010, σελ. 177»

«Όλοι οι στρατηγικοί σχεδιασμοί καταρρέουν αν δεν υπάρχει εσωτερική νομιμοποίηση, κάτι που ισχύει πολύ περισσότερο στα πλαίσια δημοκρατιών. Θα πρέπει επομένως η υψηλή στρατηγική να υποστηρίζεται από την κοινή γνώμη και να συγχρονιστεί όλη η εθνική διοίκηση με αυτή Επίσης, να απολαμβάνει νομιμοποίησης και στο εξωτερικό, να συμβαδίζει δηλαδή με τις επικρατούσες διεθνείς αξίες και το πνεύμα της εποχής. Ο παράγοντας αυτός μπορεί να επηρεάσει τη στάση τρίτων δυνάμεων προς το συγκεκριμένο κράτος» (Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, 1996).

5. Η Ελληνική Διάσταση: Προτάσεις-Συμπεράσματα

«Η Ελλάδα, η οποία είναι το τελευταίο οχυρό της Ευρώπης προς την ανατολή, μετατράπηκε από λανθασμένες πολιτικές (Ευρωπαϊκή και Εθνική), από μία Ευρωπαϊκή χώρα στα Βαλκάνια σε μία Βαλκανική χώρα στα Βαλκάνια, με συνέπειες που ο ελληνικός λαός βιώνει. Η Ελλάδα συρρικνώνεται και την στιγμή που όλοι εστιάζουν στο οικονομικό πρόβλημα, ενώ τα εθνικά θέματα – απειλές της χώρας επικίνδυνα λησμονούνται» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015).

Προχωρώντας στον προσδιορισμό των απειλών, χαρακτηριστικό αποτελεί το απόσπασμα του Χένρι Κίσιγκερ στην Ουάσιγκτον: *«Ο ελληνικός λαός είναι δυσκολοκυβέρνητος και γι' αυτό πρέπει να τον πλήξουμε βαθιά στις πολιτισμικές του ρίζες. Τότε ίσως συνειστεί. Εννοώ δηλαδή να πλήξουμε τη γλώσσα, τη θρησκεία, τα πνευματικά και εσωτερικά αποθέματα, ώστε να εξουδετερώσουμε κάθε δυνατότητά του να αναπτυχθεί, να διακριθεί, να επικρατήσει».*

«Η περίπτωση της Ελλάδας είναι αυτή που, όντας στα νοτιοανατολικά σύνορα της ΕΕ, αντιμετωπίζει με ένταση και αενάως απειλές έναντι όχι μόνο της εδαφικής της ακεραιότητας, αλλά και της εθνικής της ανεξαρτησίας και των συμφερόντων της. Οι απειλές αυτές γίνονται εντονότερες όσο αποδεικνύεται ο ενεργειακός πλούτος της επικράτειας σε ξηρά και θάλασσα, κάτι που σε περιόδους αδυναμίας μοιάζει με κατάρα. Καλείται λοιπόν να χρησιμοποιήσει, από τη θέση της στο διεθνές σύστημα και με την ισχύ που διαθέτει, τις παραδοσιακές στρατηγικές» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015)..

«Τα κράτη που επιδεικνύουν την ικανότητα να μετατρέπουν τους στρατηγικούς τους στόχους σε βραχυπρόθεσμες και στιγμιαίες τακτικές, μπορούν να πετύχουν μεγάλα άλματα στις οργανωτικές δομές ισχύος, οι οποίες επιδέχονται κάθε είδους δυναμική αλλαγή. Αυτό απαιτεί αποφασιστικότητα, χωρίς να καταστούν απόλυτες οι διπλωματικές σχέσεις των χωρών, και ευελιξία, χωρίς αμφιταλαντεύσεις μεταξύ διαφόρων στρατηγικών στόχων. Η αυτοπεποίθηση μιας χώρας και το όραμά της για το μέλλον μετριέται με τον συγχρονισμό στις διεθνείς σχέσεις, την ψυχολογική της ανωτερότητα κατά τη διαπραγματευτική διαδικασία και την ικανότητα λήψης πρωτοβουλιών» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015).

«Οι χώρες που η εξωτερική τους πολιτική αφέθηκε εξαιτίας της έλλειψης πολιτικής βούλησης, στη ροή των συγκυριακών διακυμάνσεων, δεσμεύτηκαν σε μία πολύπλοκη, αντιφατική εικόνα, που σχηματίστηκε από στιγμιαίες αντιδράσεις» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015). Αντιθέτως, η διατήρηση της χώρας μας στο προσκήνιο της διεθνούς επικαιρότητας, δημιουργεί την ανάγκη υπεύθυνων πολιτικών από ανθρώπους που βγαίνουν μπροστά στις κρίσιμες περιόδους και παίζουν καθοριστικό ρόλο και δεν περιορίζονται στην αφάνεια και στην έλλειψη πρωτοβουλιών. Άνθρωποι οι οποίοι βιώνοντας το φόβο του κινδύνου, δεν θεωρούν πιο ασφαλές να συμπορευτούν με την ισχύ άλλων, αλλά να στηριχτούν στη δική τους, συνεκτιμώντας την ιστορία, καθώς και τους συντελεστές ισχύος τους (Κεφ.2).

Συμπερασματικά, όσον αφορά στη θέση της Ελλάδας και με σκοπό την επιβίωση της στο άναρχο Διεθνές Σύστημα η συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς και συμμαχίες (Ε.Ε. / NATO / Ο.Η.Ε.) αποτελεί κεντρική επιδίωξη. Η Υψηλή Στρατηγική στη χώρα μας χαρακτηρίζεται ως μονοδιάστατη, στατική και ανεπαρκής σε επίπεδο σχεδιασμού, ευελιξίας και προσαρμογής στις διεθνοπολιτικές μεταβολές. Παρατηρείται έλλειψη πολιτικού οράματος, προσδιορισμένων εθνικών στόχων κυρίως λόγω πρόσκαιρων κομματικών συμφερόντων που επικεντρώνονται στην ικανοποίηση της πολιτικής πελατείας και των συντεχνιών σε βάρος του ορθολογισμού και της αξιοκρατίας, όπου σε συνδυασμό με την οικονομική κατάσταση της χώρας, υπονομεύουν τη διεθνή μας ισχύ.

Χαρακτηριστικό των ανωτέρω, αποτελεί η δήλωση από τον κ. Μαρκεζίνη, στο «βιβλίο (Μια Νέα Εξωτερική Πολιτική για την Ελλάδα)»: «Εξήντα πέντε χρόνια στατικότητας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής σε έναν ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο, φανερώνουν έλλειψη φαντασίας, έλλειψη ευελιξίας και, οπωσδήποτε, έλλειψη πολιτικού θάρρους»

«Σύμφωνα με την επικρατούσα κατάσταση σήμερα στην Ε.Ε. και στα Βαλκάνια και τα στοιχεία εκείνα που δύνανται να εκτιμηθούν στο μέλλον, για την υλοποίηση της Αμυντικής Στρατηγικής της χώρας μας, προτείνονται τα παρακάτω»:

α. «Πρωώθηση της πολιτικής σταθερότητας και συνεργασίας με όλες τις χώρες των Βαλκανίων και ιδιαίτερα με αυτές που υπάρχουν κοινά σύνορα, όπως Αλβανία,

Σκόπια, Βουλγαρία, Τουρκία. Προσπάθεια επιλύσεως των υπαρχουσών διαφορών σε επίπεδο διμερών διαβουλεύσεων, συνεργασιών»(Κων/νος Μπάχαρης, 2015) επικαλούμενη πάντα το διεθνές δίκαιο και ενισχύοντας ταυτόχρονα την αποτρεπτική μας ικανότητα και φήμη.

β. Ο οικονομικός χώρος της Νοτιοανατολικής Ευρώπης αλλά και «των Βαλκανίων, ιδιαίτερα μετά τις τελευταίες εξελίξεις, αναδεικνύεται σε πόλο έλξης των διεθνών κεφαλαίων τα οποία θα κληθούν να αξιοποιήσουν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσιάζουν σήμερα οι χώρες αυτές. Η χώρα μας επομένως πρέπει να αναπτύξει συνεργασία σε πολιτιστικό, βιομηχανικό και τεχνολογικό επίπεδο με τις Βαλκανικές χώρες, και προωθώντας την οικονομική υπεροχή της να προχωρήσει σε επενδύσεις σε αυτές» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015). Όντας μία οικονομία με δυναμική και προοπτική για ανάπτυξη, «έχει υποχρέωση να διαμορφώσει ένα καταλυτικό ρόλο στις εξελίξεις της περιοχής, καθώς από την ανάπτυξη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης εξαρτάται και η ανάπτυξη της Ελληνικής οικονομίας τα επόμενα χρόνια» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015).

γ. «Να προαγάγει τις σχέσεις και τους δεσμούς της με την Ρωσία και τις Παρευξείνιες χώρες με προοπτική προώθησης των θέσεων μας σε σχέση με τις Τουρκικές και αξιοποιεί με τόλμη και αποφασιστικότητα τις όποιες αντιθέσεις ανάμεσα στις ισχυρότερες δυνάμεις, αποφεύγοντας ωστόσο, στο μέτρο του δυνατού, να εμπλακεί σε αυτές» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015).

δ. «Να προβάλλει τόσο τη γεωστρατηγική της θέση, όσο και το σταθεροποιητικό ρόλο που διαδραματίζει στην περιοχή, αλλά και της χώρας που έχει τους καλύτερους συντελεστές ισχύος στον υπόψη γεωγραφικό χώρο. Να ενισχύσει την άποψη των Βαλκανικών χωρών ότι αποτελεί την δύναμη σταθερότητας και ασφαλείας στην περιοχή» ενώ ταυτόχρονα ως κράτος-μέλος στο ΝΑΤΟ και την Ε.Ε. να προωθήσει την ένταξη τους στους οργανισμούς αυτούς.

ε. Να εκσυγχρονίζει συνεχώς, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις (εξασφαλίζοντας τεχνογνωσία και πραγματικά αντισταθμιστικά οφέλη) «τις Ε.Δ. μας για να αυξηθεί περαιτέρω η επιχειρησιακή τους ετοιμότητα, ώστε να δύνανται να συμβάλλουν αποτρεπτικά στην κάθε μορφή απειλής χρήσης βίας ή χρήσης βίας, από όπου και να

προέρχεται αυτή (και ειδικότερα από την Τουρκία εναντίον της ευρύτερης ελληνικής επικράτειας)» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015).

στ. Η αξιοποίηση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και νέων τεχνολογιών εξοικονόμησης ενέργειας, καθώς και η προσπάθεια εκμετάλλευσης του εθνικού ορυκτού μας πλούτου μπορούν να συνεισφέρουν σημαντικά στην ασφάλεια, προσφέροντας ευκαιρίες όσον αφορά την βιομηχανική ανάπτυξη και καινοτομία, την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και την ενίσχυση της παραγωγικότητας μας.

ζ. Η δημιουργία «επιχειρησιακών κέντρων ελέγχου» συντονισμού της διαχείρισης των εξωτερικών συνόρων μας με κύριο στόχο την επαναπροώθηση των λαθρομεταναστών στις χώρες τους, από τους οποίους κινδυνεύουμε μελλοντικά να αλλοιωθεί η σύνθεση του ομοιογενούς πληθυσμού μας, με κίνδυνο να υπάρξουν μελλοντικές απαιτήσεις και διεκδικήσεις από αυτούς.

η. Για την «Εθνική μας ασφάλεια απαιτείται σαν κράτος να αποκτήσουμε πολιτικές-στρατιωτικές-οικονομικές δυνατότητες, για να μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τις «ασύμμετρες απειλές» οι οποίες μετά την 11η Σεπτεμβρίου του 2001 έγιναν μη αναστρέψιμες όχι μόνο για τις ΗΠΑ αλλά και για ολόκληρο τον κόσμο» (Κων/νος Μπάχαρης, 2015).

θ. Τέλος θα πρέπει να ενισχυθεί περαιτέρω η Ελληνο-ισραηλινή συνεργασία, τόσο σε στρατιωτικό επίπεδο όσο και σε θέματα ενεργειακής ασφάλειας στην περιοχή της Αν. Μεσόγειου. Στην συγκεκριμένη περιοχή, θα πρέπει να είναι συχνότερη κατά το δυνατόν η παρουσία των Ε.Δ., για να παρέχεται μεταξύ των άλλων η φανερή εκ μέρους μας απόδειξη της αποφασιστικότητας για την προάσπιση των κυριαρχικών μας δικαιωμάτων και συμφερόντων (**Αποτροπή μέσω παρουσίας**).

Στο πέρασμα των χρόνων, αξίωμα αποτελεί ότι οι στρατηγικές επιλογές των κρατών ποτέ δε σχεδιάζονται «εν κενώ», ενώ ακόμα και σε περιόδους κρίσης τα κράτη ανιχνεύουν στρατηγικές ευκαιρίες τις οποίες εκμεταλλεύονται χωρίς χάσιμο χρόνου, διότι η άναρχη αρένα του Διεθνούς Συστήματος τιμωρεί όποιον επιδεικνύει απερισκεψία ή έλλειψη πολιτικής βούλησης. Όλα τα παραπάνω εντάσσονται στην κατηγορία της *Υψηλής ή Εθνικής Στρατηγικής*, η οποία θα διαμορφωθεί «αναλόγως

των μέσων και θα συγκεκριμενοποιήσει τους στόχους στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής. Οι στόχοι αυτοί θα χαίρουν *εσωτερικής και εξωτερικής νομιμοποίησης*, θα είναι *αποδεκτοί, εφικτοί και κατάλληλοι*.

Επίλογος

Σύμφωνα με τα παραπάνω, «οι σκέψεις, οι συζητήσεις, οι αναλύσεις και οι τοποθετήσεις επί ζητημάτων υψηλής στρατηγικής απαιτείται να διακρίνονται από «επαγγελματισμό, απουσία συναισθηματισμού και αποκλεισμό ανορθολογικών θέσεων. Δεν νοείται ύπαρξη βιώσιμου κράτους αν δεν συγκεντρώνει μια κοινωνικά συντριπτική ομοφωνία για τις έσχατες λογικές που αφορούν τα συμφέροντα επιβίωσης. Η βελτιστοποίηση της χρήσης των μέσων που διαθέτει μια φιλειρηνική χώρα, σημαίνει βαθιά γνώση των πολιτικών και διπλωματικών επιλογών, που δημιουργούν συνθήκες ισορροπίας. Η γνώση του αντιπάλου και των τρίτων εμπλεκομένων, την εθνική του στρατηγική, τα συμφέροντά τους, τις κοινωνικές τους αντοχές, την κατάσταση των Ενόπλων τους Δυνάμεων και τα ιδεολογικά τους ρεύματα, είναι μια εξίσου σημαντική πτυχή υψηλής στρατηγικής. Επειδή ακριβώς τα τρίτα κράτη θεωρούνται ορθολογικοί δρώντες που λειτουργούν στην βάση των δικών τους εθνικών συμφερόντων, οι δικές μας στάσεις (ακόμη και όταν είναι ανταγωνιστικές ή και συγκρουσιακές) αποσκοπούν στο να εξωθήσουν σε υπολογισμούς κόστους-οφέλους ή κέρδους-ζημιάς εναλλακτικών στάσεων ή δράσεων που συμφέρουν το φιλειρηνικό κράτος. Γι' αυτό, μια ορθά σχεδιασμένη υψηλή στρατηγική απαιτεί επαρκή γνώση αφενός των δικών μας εθνικών συμφερόντων και αφετέρου των σκοπών, των δυνατοτήτων και των στρατηγικών του αντιπάλου»(Sun Tzu).

Επίσης, κάτι το οποίο είναι πολύ χρήσιμο να επισημανθεί και δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής είναι το εξής: «Πολύ περισσότερο στην εξωτερική πολιτική απ' ότι σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, τα λάθη πληρώνονται ακριβά. Λόγω αιτιών πολέμου, το διεθνές σύστημα είναι εξόχως ανταγωνιστικό. Αυτό θα ισχύει ενόσω υπάρχουν αίτια πολέμου, ίσως για πάντα. Ενόσω μεταξύ των διεθνών θεσμών και του διεθνούς δικαίου θα παρεμβάλλονται τα αίτια πολέμου, στην διεθνή πολιτική σκηνή θα υπάρχει έντονος ανταγωνισμός, φόβος εξαπάτησης και διαλείμματα ασφαλείας»(Π. Ήφαιστος).

«Σ' ένα τέτοιο διεθνές σύστημα εξ ορισμού αφενός οι διεθνείς θεσμοί είναι εξαρτημένες μεταβλητές της ισχύος και αφετέρου οι έννοιες δίκαιο και δικαιοσύνη είναι διαφορετικές αν συγκριθούν με το δίκαιο-δικαιοσύνη της ενδοκρατικής τάξης πραγμάτων» (Θουκυδίδης). Σ' αυτό το διεθνές δίκαιο όπου υπάρχουν κράτη άνισου μεγέθους, άνισης ανάπτυξης και αίτια πολέμου, δίκαιο υπάρχει «*όταν υπάρχει ίση δύναμη για την επιβολή του, κι ότι, όταν αυτό δεν συμβαίνει, οι δυνατοί κάνουν όσα τους επιτρέπει η δύναμή τους κι οι αδύναμοι υποχωρούν κι αποδέχονται*» (Θουκυδίδης). Επίσης ότι λάθη δεν χωρούν όσον αφορά λανθασμένες υποσχέσεις, λανθασμένες εκτιμήσεις για τους διεθνείς θεσμούς, τις συμμαχίες και για τα συμφέροντα τρίτων, γιατί: «*λόγια που να στηρίζονται στο δίκαιο δεν λείπουν από κανένα όσοι όμως διατηρούν την ελευθερία τους το χρωστούν στη δύναμή τους. Η ελπίδα, παρηγοριά την ώρα του κινδύνου, όσους την έχουν από περίσσια δύναμη κι αν τους βλάβει δεν τους καταστρέφει όσοι όμως, στηριγμένοι πάνω της, τα παίζουν όλα για όλα (γιατί απ' τη φύση της είναι σπάταλη), μονάχα όταν αποτύχουν την γνωρίζουν*». Αυτά τα λόγια από τον διάλογο των Μηλίων με τους Αθηναίους, στον *Πελοποννησιακό Πόλεμο του Θουκυδίδη*, βρίσκονται στον πυρήνα των αποφάσεων κάθε *ορθολογικής στρατηγικής*. Βασικά, «*ποτέ δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής το δοκιμασμένο πόρισμα της θεωρίας διεθνών σχέσεων πως το διεθνές σύστημα τιμωρεί τα κράτη που παραμελούν τα εθνικά συμφέροντά τους καθώς και αυτά που δρουν πέραν των δυνάμεών τους. Οι ηγέτες ενός κράτους, ιδιαίτερα μικρής ή μεσαίας ισχύος, δεν έχουν την πολυτέλεια λαθών όσον αφορά την εθνική ασφάλεια και την αντιμετώπιση των απειλών. Τα λάθη είναι καταστροφικά και μη αναστρέψιμα*» (Θουκυδίδης).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αθανάσιος Πλατιάς, «Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη», (Εστία, Αθήνα, 2000).
- Αθανάσιος Πλατιάς: “High politics in small countries: an inquiry into the security policies of Greece, Israel and Sweden”, (Cornell University, August 1986).
- Αλέξης Ηρακλείδης, «Διεθνείς Σχέσεις και Διεθνής Πολιτική», (Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2015), 85-86.
- Αλέξης Ηρακλείδης, «Διεθνείς Σχέσεις και Διεθνής Πολιτική», (Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2015), 88-92.
- Δημήτριος Σμαγάς, «Η στρατηγική σκέψη του Θουκυδίδη.» (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Φεβρουάριος 2014),10-14.
- Ηλίας Κουσκουβέλης, «Εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις.», (Ποιότητα, Αθήνα, 2004).
- Θάνος Ντόκος, Παναγιώτης Τσάκωνας, «Χάραξη Εθνικής Στρατηγικής και Χειρισμού Κρίσεων», (Ινστιτούτο Αμυντικών Αναλύσεων, Αθήνα, 2004).
- Θουκυδίδης, «Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου», (Εστία, Σεπτέμβριος 2012).
- Ιωάννης Μάζης, «Γεωπολιτική προσέγγιση για ένα νέο Ελληνικό Αμυντικό Δόγμα», (Παπαζήση, Αθήνα, Νοέμβριος, 2006).
- Ιωάννης Παρίσης. «Η Ευρώπη της Άμυνας», (Εκφραση Πολιτισμού, Αθήνα, 2010).
- Κονδύλης Παναγιώτης «Θεωρία του Πολέμου», (Θεμέλιο, Οκτώβριος 2004).
- Κουλουμπης Θεοδωρος «Διεθνείς Σχέσεις », (Παπαζήσης, Δεκέμβριος 1995).
- Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, «Η Στρατηγική Σκέψη από την αρχαιότητα έως σήμερα», (Ποιότητα, 2008).

Κων/νος Μπάχαρης, «Οι στρατηγικές επιλογές των Κρατών- Μελών της ΕΕ με στόχο την ισχύ και την αντιμετώπιση απειλών- προκλήσεων Ασφάλειας και Άμυνας υπό το πρίσμα της ΕΠΑΑ. Η Ελληνική διάσταση.» (Θε/νικη, 2015), 12-13.

Ανχης (ΠΖ) Κίμων Κωστής, «Ανάλυση Συντελεστών Ισχύος για τη Χώρα μας» (Αθήνα, Ιούνιος, 2011).

Μάριος Καμχής, «Η Ενοποίηση του Ευρωπαϊκού χώρου», (Κριτική, Αθήνα, 2006).

Π. Ήφαιστος, «Ο πόλεμος και τα αίτιά του», (Ποιότητα, Δεκέμβριος 2009).

Π. Ήφαιστος, «Οι διεθνείς σχέσεις ως αντικείμενο επιστημονικής μελέτης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό», (Ποιότητα, Δεκέμβριος 2009).

Παναγιώτης Λιαργκόβας, «Δέκα Χρόνια Κρίση, Τρία Μνημόνια και Μια Πανδημία. Η Ελλάδα αναζητώντας διέξοδο», (Πατάκη, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2020).

Παναγιώτης Τσάκωνας, « Η εξέλιξη της ελληνικής αντίληψης για το ρόλο της Ατλαντικής Συμμαχίας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης» (Ιανουάριος - Φεβρουάριος 2007).

Πασχάλης Ι. Καμπούρης, «Θεωρία αποτροπής και μικρές πυρηνικές δυνάμεις» (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015),5-7.

Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, «Ο Αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία. Πολιτική και στρατηγική των Ελλήνων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1821-1832», (Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1996).

Anders Wivel, (Department of Political Science, University of Copenhagen January 2011), https://www.researchgate.net/publication/320211391_Security_dilemma , (προβλήθηκε Μάιος 4, 2022)

D.J. Dunn, “Peace Research versus Strategic Studies”, K. Booth (Ed.), “New Thinking about Strategy and International Security”, (New York: Harper Collins, 1991), 63-8.

Fr. Zagare, “Rationality and deterrence”, (World Politics, January 1990).

- G. Allison & G. Traverton (Ed.), "Rethinking America's Security" (New York: W.W. Norton, 1992).
- Hans J. Morgenthau, «Η Πολιτική μεταξύ των εθνών. Ο αγώνας για ισχύ και ειρήνη» (Ποιότητα, 2018).
- H. Kahn, "Thinking about the unthinkable", (Horizon Press, N.Y., 1962)
- Jean Quermone, «Το πολιτικό σύστημα της ΕΕ», (Παπαζήση, Αθήνα, 2005).
- Karl Von Clausewitz, «Περί του Πολέμου» (Βάνια, Θεσ/νικη, 1999).
- K. Booth, "Strategy and Ethnocentrism" (Λονδίνο: Croom Helm, 1979).
- Kenneth Waltz, «Θεωρία διεθνούς πολιτικής», (Ποιότητα, Αθήνα, 2011).
- Liddel Hart, «Στρατηγική της Έμμεσης Προσεγγίσεως» (Βάνια, Θεσ/νικη, 1995).
- MEARSHEIMER J. JOHN, «Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ» (Ποιότητα, Νοέμβριος 2011).
- M. HOWARD, "Reassurance and deterrence western defence in the 1980s, Foreign Affairs", (1982 - 3).
- Morgan, Deterrence, "A conceptual analysis", (Sage, Beverly Hills 1983).
- Sun Tzu «Η Τέχνη του Πολέμου» (Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991).
- Th. Schelling, "Arms and Influence Yale univ. press", (New Haven, 1966).